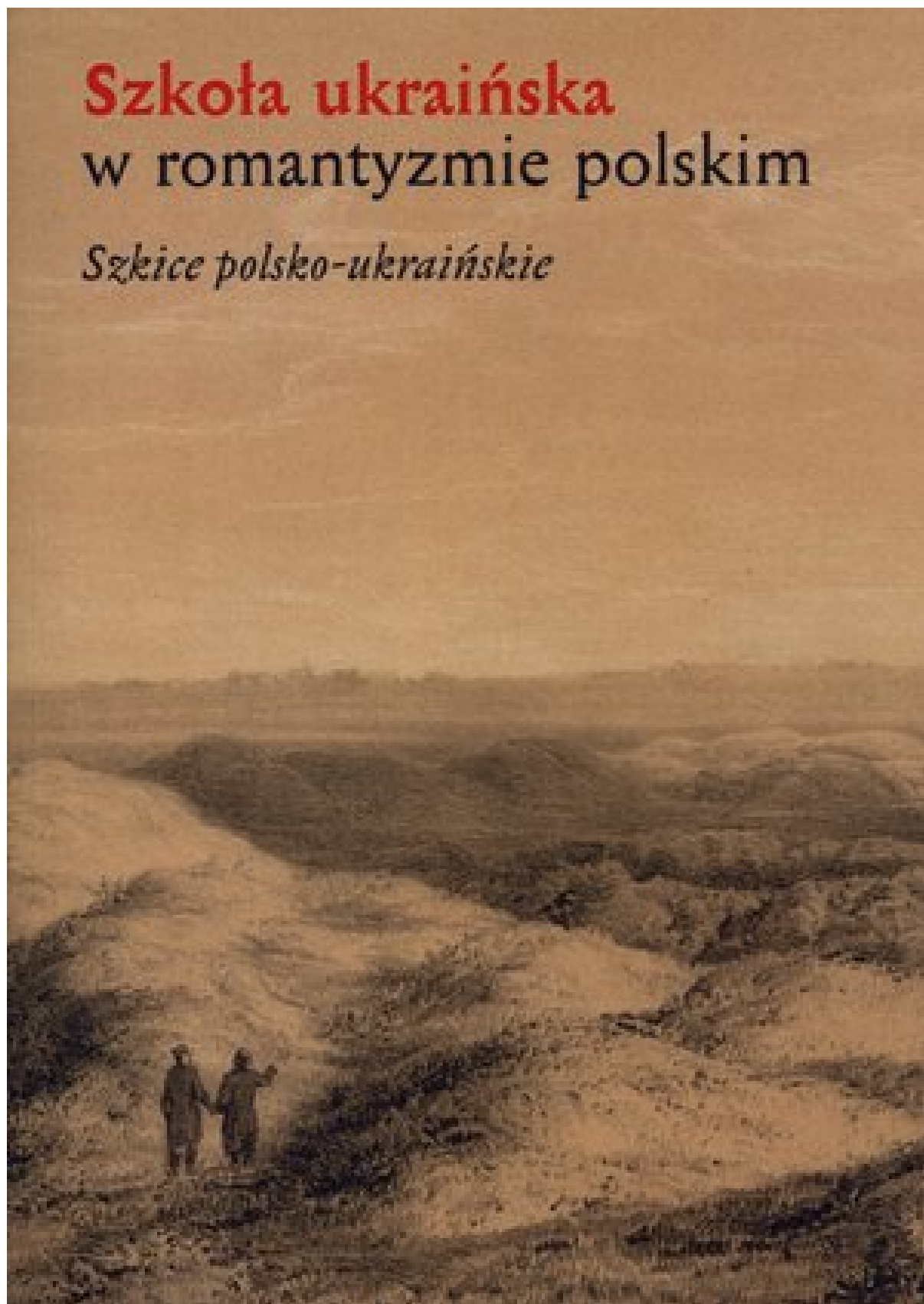

Szkoła ukraińska
w romantyzmie polskim

Szkice polsko-ukraińskie

*„Szkoła ukraińska”
w romantyzmie
polskim*

Szkice polsko-ukraińskie

Pod redakcją
Stanisława Makowskiego
oraz Urszuli Makowskiej i Małgorzaty Nesteruk

Warszawa 2012

Wydano nakładem
Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego
e-mail: wyd.polon@uw.edu.pl

© Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego i autorzy
Warszawa 2012

Wybór ilustracji
Urszula Makowska

Korekta i indeks
Małgorzata Nesteruk i Urszula Makowska

Współpraca redakcyjna
Marija Bracka

Projekt okładki i opracowanie typograficzne
Jan Pietkiewicz

Na okładce wykorzystano fragment ryciny przedstawiającej
mogiły Perepiata i Perepiatychy nad rzeką Stuchną na Kijowszczyźnie,
rys. Napoleon Orda, litogr. Alojzy Misierowicz

ISBN 978-83-62100-78-1

Druk i oprawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
zam. 1234/2009

Spis treści

Przesłanie	7
<u>Stanisław Makowski</u> „Szkoła ukraińska” w romantyzmie polskim	9
<u>Alina Witkowska</u> <i>Dziko - pięknie - groźnie czyli Ukraina romantyków</i>	23
JÓZEF BOHDAN ZALESKI	
<u>Lucylla Pszczołowska</u> <i>O wierszu „słowika ukraińskiego”</i>	35
<u>Ludmyła Petruchina</u> <i>Kontekst ukraiński Rusałek/óce/s Bohdana Zaleskiego</i>	53
Barbara Łazińska <i>Ukrainiz/n w „Duchu od stepu” Józefa Bohdana Zaleskiego</i>	69
Olaf Krykowski <i>Motywy bizantyjsko-chrześcijańskie w poezji Józefa Bohdana Zaleskiego</i>	81
SEWERYN GOSZCZYŃSKI	
Ryszard Przybylski <i>Świat jako maszyna piekielna (0 Zamku kaniowskim Seweryna Goszczyńskiego)</i>	95
Krzysztof Korotkich <i>Noc w Zofiówce Seweryna Goszczyńskiego jako romantyczny poemat o podróży wewnętrznej</i>	117
Olaf Krykowski <i>Symbolika świątyni bizantyjskiej w wierszu Cerkiew św. Andrzeja w Kijowie Seweryna Goszczyńskiego</i>	143
Серіо ТканоВ <i>Образ Северина Гоциньського в українській літературі</i>	157
ANTONI MALCZEWSKI	
Elżbieta Feliksiak <i>Ukraina w Marii Antoniego Malczewskiego</i>	179
Marcin Bajko <i>Anielskie upiory. Ukraińskie wierzenia ludowe w Marii Antoniego Malczewskiego</i>	195
AUGUST ANTONI JAKUBOWSKI	
Jarosław Ławski <i>Tragiczna i utracona - Ukraina w liryce Augusta Antoniego Jakubowskiego</i>	217
MAURYCY GOSŁAWSKI	
Jacek Łyszczyna <i>Maurycy Gosławski, czyli podolski wariant „szkoły ukraińskiej”</i>	257

TYMON ZABOROWSKI	271
Agnieszka Witlib <i>Pierwiastki ukraińskie w twórczości Tymona Zaborowskiego</i>	
MICHAŁ GRABOWSKI	
Katarzyna Puzio <i>Ukraina w prozie Michała Grabowskiego</i>	281
Agata Klepaczko <i>Romantyczność, narodowość i epickość w doktrynie literackiej Michała Grabowskiego</i>	299
TOMASZ PADURA	
Katarzyna Jakubowska-Krawczyk <i>Kozak, Lach, Moskal. Stosunki narodowościowe w pismach Tymka Padury</i>	315
Artur Bracki <i>Język ukraiński w twórczości Tomasza Padury</i>	331
JULIUSZ SŁOWACKI	
Stefan Kozak <i>Słowackiego i Szewczenki wizja Ukrainy</i>	351
Edward Kasperski <i>Dramat pogranicza polsko-ukraińskiego (o Śnie srebrnym Salomei Juliusza Słowackiego)</i>	364
JÓZEF KORZENIOWSKI	
Роман Кирчів Карпасу гórale Юзефа Коженювського <i>в українських перекладах</i>	393
MICHAŁ CZAJKOWSKI	421
Andrzej Fabianowski <i>Rola Kozaczyzny w koncepcjach politycznych Michała Czajkowskiego</i>	
Наталія Цьолик <i>Топос козака у творчості Міхала Чайковського</i>	433
ALEKSANDER GROZA	
Marija Bracka <i>Kozak i Lach w twórczości Aleksandra Karola Grozy</i>	443
ZENON FISZ	
Marek Kwapiszewski <i>Ukraina Zenona Fisz</i>	469
ERAZM IZOPOLSKI	
Marija Bracka <i>Pojęcie Ukrainy i ukraińskości w twórczości Erazma Izppolskiego</i>	489

ANTONI MARCINKOWSKI, PS. NOWOSIELSKI	
Marek Kwapiszewski <i>Ukraina w twórczości Antoniego Marcinkowskiego</i>	509
Artur Bracki <i>Folklor ukraiński w pracach Antoniego Marcinkowskiego - typy, gatunki, tematy</i>	519
UJĘCIA OGÓLNE	
Agata Klepaczko <i>Dwugłós w sprawie ukrainomanii</i>	539
Julija Bułachowska <i>Kilka uwag o kategorii przestrzeni w utworach przedstawicieli „szkoły ukraińskiej” (Malczewski, Goszczyński, Czajkowski)</i>	549
Володимир Єршов <i>Міфологічний монотип Провобережжя в мемуаристиці «української школи» польського романтизму</i>	555
Ростислав Радишевський <i>Володимир Гнатюк – дослідник українсько-польської правобережної романтичної літератури</i>	575
Jewhen Nachlik <i>Dziewiętnastowieczni pisarze ukraińscy o „szkole ukraińskiej” w romantyzmie polskim (od Tarasa Szewczenki do Iwana Franki)</i>	591
Spis ilustracji	629
Indeks	637

Володимир Єршов

*Міфологічний топос Правобережжя в
мемуаристиці „української школи”
польського романтизму*

Міфологічний простір Правобережної України займав і займає впливове місце не тільки в українській урбаністичній міфології, але й давно став фактом і значущим фактором культури польського, російського чи єврейського народів. Освічений Кременець, шляхетний Овруч та метушливий Бердичів – це стовпи польсько-українського культурологічного пограниччя, що являють собою знакові віхи в правобережній аксіології.

Мабуть, не помилюсь, якщо скажу, що найдавнішим урбаністичним міфом Правобережжя був і є овіяний легендами сивочолий Овруч. І не лише тому, що формування міфологеми древнього городу сягає ще *Повісті минулих літ*, видатної пам'ятки української літератури й культури. Важливою складовою міфологізації Овруча була й польська культура, починаючи від XVII століття і до століття XIX.

Одні з перших польськомовних уявлень про Овруч фіксує табірний (канцелярський) щоденник (*circa* 1649–1652) Януша Радзивілла, який лише сьогодні вводиться в історичний ужиток польської та української літератур. Діаріуш відображає рецепції подій, що відбувались на Правобережжі в середині XVII століття. Епістолярний конволют включає повідомлення (листи, донесення, рапорти etc.) від різних осіб, що, крім іншого, містять рецепції подій, пов'язаних з Овручем. Спостерігаючи за роллю міста у тексті діаріуша, напрошуються висновки про те, що Овруч займав навмисно виокремлений авторами самодостатній простір, про що свідчать, наприклад, словосполучення:

„на Україну і до Овруча”, „з України й Овруча”, або „в Речі Посполитій і Овручі”¹. Таке бачення Овруча в правобережному просторі, думається, було не випадковим. Варто припустити, що тоді вже існували уявлення про місто як окремий і самодостатній простір, що мав свою адміністративну легенду і сталий канон міфологічних елементів.

Головним міфотворцем Овруча був і залишається М. Чайковський який вбачав особливу роль міста у правобережному просторі України. Письменник підсилював цю думку посиланням на те, що ще княгиня Ольга хотіла перенести столицю з Києва до Овруча². Автор сакралізує місто сюжетами волинських легенд, зокрема, про могилу Ігоря, костюл домініканців, церкву святого Василя, про підземелля, що вели до Овруча з самого Києва³, підкреслює його сакральність особливим місцем розташування: Овруч розмістився на семи горах⁴. Чайковський фіксує уявлення овручанина про навколишній світ – досить норавливе і навіть егоцентричне: „Київ – велике місто над Дніпром, недалеко від Овруча”⁵, пише про існування особливого овруцького племені⁶. Розвиваючи цю думку, А. Фабіановський говорить про місце й роль Овруча в романі Чайковського як місто – „мікрокосмос цілої України”, що втілює модель майбутнього відродження України.

Чайковський ґрунтовно знає історію й топографію міста, адміністративний устрій, генеалогію овруцьких родів, ченців, статuti Василіанського та Домініканського монастирів, устрій повітової школи, проведення й організацію балів, світських раутів і візитів, поліську етнографію та фольклор, який рясно прикрашає текст *Овручанина* та *Овручан 179*, цікаво розповідає про особливості місцевого полювання, приготування їжі, проведення народних гулянь, ворожінь etc. Чайковський описує всі верстви і прошарки повітового населення: шляхтичів,

1 Ю.А. Мицик, *Из табірнього щоденника князя Януса Радзивілла*, „Український історичний журнал” 2007, № 4, С. 185, 1994 відповідно.

2 M. Czajkowski, *Pisma*. Т. 4 *Owručanin. Powieść historyczna z 1812 roku*, Lipsk 1863, С. xvii.

3 Там же, С. 51.

4 Там же, С. 50, 290.

5 Там же, С. II4-

6 Там же, С. 26, 74-

7 A. Fabianowski, *Jak Ukraina miała stawić Polskę, czyli idee polityczne w dziele Michała Czajkowskiego*, [w:] *Dni Adama Mickiewicza na Krymie*, Т. 2, Сімферополь 2005, С.214-

городян і селян, державних службовців і кліриків, євреїв, литвинів, росіян і українців. У полі зору автора *Овручанина* постійно перебувають давні й заслужені овруцькі роди Барановських, Бехів, Вацьков-ських, Виговських, Гленбоцьких, Дашкевичів, Залеських, Зелінських, Каленських, Киселів, Коркушків, Корчевських, Костюшків, Мелене-вських, Можаровських (Можайських), Немиричів, Омецинських, Паушів, Сташкевичів, Тележинських, Третьяківських, Трипольських, Ущаровських, Фальковських, Ходаковських, Чаповських⁸. Це було сталою правобережною мемуаристичною традицією. Риторичне звертання до еліти Волинської, Київської та Подільської шляхти й сьогодні містить потужний психологічний вплив, суть якого полягає у слов'янському тяжінні до общинного способу життя, як говорять, „триматися купи”; а по-друге – у психологічному тиску „на ворога”, бо дійсно „безмежний” список овруцької шляхти справляє досить переконливе враження.

Тут, на овруцькій землі, на думку Чайковського, все не так, як в інших місцях Правобережжя: все відмінне, все інше, навіть поліська миля трохи коротша від української⁹, а поліщук краще бачить, ніж кіт уночі¹⁰. Ментальність овручанина виражена в мотто: „Справа одного овруцького шляхтича – то справа всіх”¹¹. Овруцький світ погано інтегрований, навіть відчужений і майже незнаний великим суміжним простором: „Там [у Варшаві – В.Є.] нас мають за якийсь дикий народ, а не за поляків”¹² і далі з гіркотою додає: „Кожен волинянин і подолянин вважає себе за поляка, але за Віслою нас такими не вважають”¹³. Тому тільки відчуття своєї окремішності могло породити унікальне гасло овруцького повстання 25–27 травня 1831 р.: „Якщо Варшава не хоче бути Варшавою, тоді нехай Варшавою стане Овруч!”¹⁴.

Старошляхетність, дотримання споконвічних традицій, сакральне ставлення до батьківщини й родини¹⁵ відокремлює овручанина від

8 M. Czajkowski, *Owručanin*, С. 27, 28, 53, 75, 83, та ін.

9 Там же, С. 61

10 Там же, С. 4, 71.

11 Там же, С. 229.

12 Там же, С. 115

13 Там же, С. 116

14 Там же, С. XIV.

15 A. Fabianowski, *Ukraina - serce Europy. Koncepcje polityczne Michała Czajkowskiego*, „Варшавські українознавчі записки”, № 21-22, Варшава 2006, С. 167.

іншого простору, його сусідів і друзів, інших народів і народностей, надаючи цьому образу міфологічного забарвлення й часової константності: „Овручани: ані селянин, ані шляхтич і на йоту не змінились, якими були їх прабадьки, такими й вони сьогодні є, і їх праправнуки такими будуть”¹⁶ або „Так робили наші батьки, так і ми робимо”¹⁷. Цілісність художньому образу Овруча надає незмінне сприйняття його

16 М. Czajkowski, *Owruczanin*, С. 26

17 Там же, С. 146.

мешканцями всесвіту, слідування споконвічним традиціям і встановленого порядку, відчуття спорідненості та єдності, загостреного почуття земляцтва: „Овручани в службі Богові і в службі Вітчизні пам'ятають про всі сварки, але стають один біля одного, як діти одного Бога й однієї Вітчизни”¹⁸.

Автор повісті *Овручанин* для підсилення міфу Овруча вставляє у текст твору народну баладу, яка є відображенням і концентрацією моральних чеснот і світосприйняття поліщука. Жіночий образ овручанки Ганни, який у творі уособлює жіночу сторону „овруцького шляхтича”, став одним з найтрагічніших жіночих типів правобережної художньої літератури ХІХ століття.

Jedź mój miły, jedź daleko;
 Niech ci będzie Bóg opieką:
 Jeszcześ nie mój, jam nie twoja,
 Owruć, Owruć, ziemia moja.
 Tumem się ja porodziła,
 Tumem wzrosła, tumem żyła,
 Tutaj moi leżą w grobie,
 Pozwól niech tu umrę sobie.
 [...]
 Owruć, Owruć, kraj mój miły,
 Tu nasz zamek, tu mogiły.
 [...]
 Patrz nasz zamek, a tu ruczaj,
 Owruć, Owruć mój luby kraj.
 [...]
 Owruć, Owruć kraj mój miły,
 Lepszy, miłszy od mogiły.
 [...]
 - Zmarła, zmarła nam dziewica,
 Czarnobrewa, krasnolica; I
 kochała, i płakała, A z Owrućza
 wyjść nie chciała, Taj z
 Owrućza z swego kraju; Taj z
 naszego tutaj raju, Świeć jej
 duszy, Boże Panie, Prosiemy cię
 Owrućzanie¹⁹.

18 Там же, С. 227.

19 Там же, С. 232–235.

Підтвердженням думки Чайковського про неповторну особливість овруцького племені є свідчення про функціонування у старопольській мові архаїчного вислову „овруцький шляхтич” („szlachcic owrucki”)²⁰ що наочно ілюструє характер ментальності овручанина, який постає як людина непорушних правил, старосвідома, порядна, що дотримується споконвічних традицій.

Міф овруцького шляхтича був потужним явищем культури XVII–XIX століть. Після розгрому травневого повстання 1831 р. відбулась масова депортація овручан, чисельність шляхетського, фактично польського населення Овруцького повіту скоротилась з 13140 чоловік у 1848 р. до 2142 в 1883 р.²¹, тобто у шість разів! Шляхетський Овруч було викреслено з анналів історії Південно-Західного краю Російської імперії, а разом з тим старим Овручем невмолимо згас і міф овруцького шляхтича.

Міф Кременця – зразок примхливого розвитку міфу від активного поширення у XIX ст. до забуття і занедбання в своїй Вітчизні в радянські часи, та, нарешті, гучного відродження з новим семантичним наповненням у кінці XX-го.

Основними композиційними складовими міфу Кременця стали не уявлення про місто, як яскравого осередку музичної культури, витоки якого сягають за 1753 рік – тобто першого письмового свідчення про існування у кременецькому єзуїтському колегіумі музичної капели, не міста, де навіть назва вулиці носила ім'я видатної співачки; не як потужного театрального центру, про що писав Е.М. Галлі: „Житомир і Кременець були незмінними центрами польської сцени ще в 1800 році”²², а, перш за все, завдяки Кременецькій (Волинській) гімназії (ліцею) – як осередку освіти всього Правобережжя, створеного і дбайливо опікуваного вже легендарним Тадеушем Чацьким. Саме Кременцю протягом XIX століття судилося зіграти провідну роль у розвитку освіти, науки й культури краю. Саме Кременецький ліцей

20 A.W. Darowski, *Przysłowia polskie odnoszące się do nazwisk szlacheckich i miejscowości*, Poznań 1874, С. 758.

21 А.Ф. Селиванов, *Волинская губерния*, [в:] *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*, Т. 7, Санкт-Петербург 1892, С. 123.

22 Мається на увазі названа вулиця на честь Ангеліки Каталани: J. Komorowski, *Pol-skie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku*, Wrocław 1985, С. 133.

23 Е.М. Галлі, *Пamiętniki (1816–1893)*, „Przegląd Naukowy” XII, 1913, N2 8, С. 191.

став коліскою літературної самобутності ряду письменників Правобережжя доби романтизму.

Спостерігаючи генезис розвитку кременецького міфу, слід зазначити, що становлення міфології Кременця відбувалось не раптово, не випадково і неоднозначно. У першій чверті XIX століття виникають перші міфоутворюючі доміанти волинського містечка. Спочатку за ним закріплюється слава „Волинської Швейцарії”, потім зароджуються риси міфу „Волинського Парижу”, та, нарешті, „Волинських Афін”. Шлях від Волинської Швейцарії до Волинських Афін займе десятки літ міфотворення.

Якщо охарактеризувати первісні порівняння Кременця з „Волинською Швейцарією”, то треба визнати, що ця характеристика була досить поширеною і часто застосовувалась як характеристика екзотичного простору багатьох місць Правобережжя, в основному тих, що мали в своєму краєвиді водоймище (річка, озеро, джерело), ліс та виступи граніту (гранітні скелі, валуни). В результаті частого застосування до різних топосів онім „волинської, подільської чи київської Швейцарії” з часом губив свою індивідуальність та номінативну ексклюзивність, і, як підсумок, міцно не закріпився за жодним топонімом Правобережжя, залишаючись лише художньою метафорою. Кременець і надалі неоднаразово порівнюється зі Швейцарією, підтвердження чого можна зустріти у ряді довідників²⁴, але ця складова не набула міфоутворюючої доміанти і не стала навіть периферійною рисою топонімічного міфу.

Наступною рисою легенди Кременця була спроба створення міфу міста, як осередку веселого проведення часу (центр карнавальної культури). Перші тогочасні логічні асоціації порівнювали місто, безперечно ж, з Парижем, авторитетним, магічним та екзотичним для правобережного мешканця європейським простором. Наполегливе порівняння з французькою столицею створило власний топонім „Малий Париж” та варіант анаграми цього ж ендеміка – „Риж-Па”. Очевидно, перші письмові фіксації Кременця в цій якості відносяться до 1820 р.²⁵ Якісна характеристика топоніма з додатком „малий”, була не випадковою. Це стало закономірним наслідком існування

24 Див. наприклад: M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu*, Łuck 1929, С.324.

25 Gryzomir Tukan [S. Worcell], *Katalani w Ryspie*, „Wiadomości Brukowe” 1820, № 178.

бінарної системи, перший вектор якої мав встановити типологічну єдність об'єктів, тобто поєднання складових часток в єдиний організм: великий + малий = цілість. Другий напрям вектору був, як не дивно, спробою відчуження одного від іншого, великого від малого, справжнього від уявного, нарешті, виявлення власної особливості: малий – але Париж!

Генезис становлення карнавального міфу Кременця докладно розповідає в своїх мемуарах Є. Фелінська:

Це був кінець 1821 року. До цього часу житомирське товариство склали урядовці й постійні мешканці, і ніхто з сім'ями не приїздив із сіл на довгий час для приємного дозвілля. Хто сумував і мав гроші, той їхав за кордон, принаймні – у Варшаву чи Вільно, але розважатися в провінційному містечку [Житомирі – В.Є.] не дозволяли правила хорошого тону. Єдиний Кременець знайшов ласку в очах вишуканого товариства, там можна було без приниження для себе збиратись і відпочивати. Тут були запроваджені закордонні звичаї, вживались іноземні мови, і так далеко просунулись в цьому напрямку, що сприяли цивілізації Кременця, і скоро почали називати його Малим Парижем. Навіть одне гумористичне видання описувало денациональні звичаї мешканців Кременця, які називали його Риж-Па, що значило Па-риж²⁶.

Однак і цей міф так і не витримав випробування часу та й остаточно не створився. Річ у тім, що на Правобережжі більш-менш наполегливо стали розвиватись елементи європейської урбаністичної культури, зароджувалось урбаністичне життя, вектори розвитку якого були спрямовані чи то на контрактів ярмарки у Києві, чи то на літні у Бердичеві. Останній, до речі, став „перетягувати” на себе назву французької столиці. Але й тут у міфологізації Бердичівського міфу стали виявлятися риси його індивідуалізації, який називали то єврейським Парижем, то польським. Але, як відомо, топонімія не терпить тавтології. Міф Кременець – Малий Париж поступово згасає, а вже після трагічних подій 1831 року Риж-Па – Кременець остаточно втрачає славу місця розваг, і, як наслідок, міфу Парижу.

Кременець – Волинські Афіни – завершений та остаточно сформований урбаністичний міф Правобережжя, що має у своєму розвитку потужні впливи двох століть і впевнено перетнув кордони держав, до яких мав пряме чи окультне відношення. Однак, слід зазначити,

що таку міфологічну змістовність навчальний заклад почав набирати лише після смерті легендарного Тадеуша Чацького, коли почали підводити перші підсумки функціонування установи, а остаточно – після закриття ліцею. На початку ж перших років існування Кременецької гімназії до навчання у ній приходилось умовляти й уклінно запрошувати, про що згадує Г. Олізар:

Той муж, той витязь Вітчизни [Т. Чацький – В.Є.], тоді, коли тільки-но зазнав головний ліцей у Кременці для молоді з наших провінцій, не потребував багато умовляти мого батька, аби він віддав своїх дітей до цього громадського закладу, бо мав справу з другом і щирою людиною; зате ж скільки зазнав опору і неповаги, скільки мусив подолати труднощів, поки своїх земляків, тих, для яких масток, час і нарешті власне життя присвятив, але подужав умовити, аби з добродійств, якими їх обдарував, захотіли і навчилися скористатися²⁷.

Простір, що з часом опановує кременецький міф, був достатньо великим. У полоні його чар опиняється Т. Шевченко, коли звертається до Чацького риторичним дифірабмом: „Ты любил мир и просвещение!”. Ця висока оцінка була сформульована Кобзарем у повісті *Варнак*, сфокусована, перш за все, на ролі і значенні просвіти з семантикою, що притаманна власне Волинським Афінам.

Невдовзі міф Кременця набуває додаткового, іншого і, слід визнати, досить неочікуваного забарвлення. У російському соціально-адміністративному просторі Кременець набуває рис небезпечного місця та міста, звідки ширяться загрозливі для Російської імперії ідеї. „Можливо, краще від нас зрозуміли це [роль Кременця – В.Є.] затяті вороги наші – продовжує Олізар – якщо нині для чийогось призначення на вчительську посаду при заповненні формулярного списку зустрічаємо особливе урядове питання: Чи не був у Кременці? доданого до звичайних: Чи судився? Чи мав зауваження?”²⁸

Після закриття ліцею викладачами та вихованцями школи кременчан²⁹ було написано значне число мемуаристичних творів про видатного волянина і навчальний заклад, що сприяли як зміцненню міфу

27 G. Olizar, Pamiętniki. 1798-1865, Lwów 1892, С. 20-21.

28 Там же, С. 24-25.

29 Поняття „школа кременчан” сталий термін польського літературознавства; див. наприклад: J. Kolbuszewski, Legenda Kresów w literaturze XIX wieku, „Odra” 1982, №12, С.47.

26 E. Felińska, Pamiętniki, Т. 2, Setya 2, Wilno 1859, С. 393.

Кременця, так і його поширенню, серед яких А. Осінського *O życiu i pismach Tadeusza Czackiego* (1816), А. Словіцького *Moje wspomnienia* (1839), К. Качковського *O sokole krzemienieckiej i jej fundatorce T. Czackim Wspomnienia o Krzemieńcu* (1847–1848), А. Козерадського *Wspomnienia z lat szkolnych 1820-1831* (1850-1854), Ф. Ковальського *Wspomnienia* (1859), Є. Хеленіуша (Є. Івановський) *Szczesny Czackii* (1860), А. Анджейовського *Ramoty starego Detiuka o Wołyniu* (1861), В. Спектатора *Krzemieniec. Przygody i wspomnienia studenta pierwszej klasy* (1873), Ю. Дуніна Карвіцького *O szkole krzemienieckiej. O T. Czackim* (1882), Г. Олізара *Pamiętniki* (1892), М. Ролле *Czacki i Krzemieniec* (1913) та *Z krzemienieckich wspomnień* (1914), Л. Яновського *W promieniach Wilna i Krzemieńca* (1923). Цей перелік стане мало не безмежним, якщо додати до нього окремі статті, або врахувати побіжні згадки міста в іншій мемуаристичній літературі та з іншої проблематики. А якщо включити до цього списку художні твори починаючи від А. Фелінського, то перелік цей взагалі не матиме кінця і, дійсно, буде безкінечним.

Але, мабуть, остаточне оформлення міфу відбулось наприкінці хіх століття, коли світ побачила книга М. Ролле *Ateny Wołyńskie* (Lwów, 1898), з часу виходу якої семантика міфу Кременця не зазнала принципових змін. Якщо в період відкриття й роботи ліцею/гімназії темп його розвитку був обмежений власне волинським простором, то сьогодні завдяки багаторічним науковим дослідженням професора Ст. Маковського та його школи³⁰ міф Кременця вже набув потужної сили й саморуху, що властивий дійсно справжнім культурологічним міфологемам.

У ХІХ ст. почав створюватись міф Бердичева, який у силу ряду соціально-історичних причин об'єктивно опинився в центрі як адміністративно-господарського, так і духовно-культурного життя Правобережжя. Цьому процесу сприяло зручне географічне становище, знаходження на перехресті головних адміністративних, військових і торговельних шляхів між сходом і заходом, північчю і півднем. Незабаром Бердичів стає центром торговельних відносин загалом і, як наслідок, духовного життя України зокрема.

30 *Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego*. Pod red. S. Makowskiego, Warszawa 2004;; Волинські Афіни. 1805–1833. Збірник наук, праць за ред. С. Маковського і В. Собчука, Тернопіль 2006.

Славнозвісні літні бердичівські ярмарки – Онуфріївська (з 12 червня ст. ст.) та Успенська (з 15 серпня ст.), кожна з яких тривала не менше шести тижнів – були своєрідним світським раутом громадян усіх станів незалежно від їх соціального та матеріального становища, щорічним підсумком економічної діяльності. Бердичів був місцем, де уклалися договори і шлюби, зав'язувались знайомства й ділові контакти, можна було почути останні новини та „екстремально” провести час. Це було місце напруженої роботи і легковажних розваг, нарешті, осередок, де формувалась суспільна думка й аксіологічні уявлення.

За даними загальноросійського перепису 1897 р. Бердичів посідав шосте місце в Україні за чисельністю купецького стану. Однак, у відсотковому вимірі місто впевнено займало перше в Росії місце за кількістю євреїв-купців, де їх налічувалось 91,8%³¹. Протягом першої половини ХІХ століття саме Бердичів був найбільшим центром оптової торгівлі, пік розвитку якої припав саме на середину ХІХ століття³². Крім цього, саме в Бердичеві й Одесі протягом першої половини ХІХ століття, а, власне, до 60-х років включно був сконцентрований основний грошовий капітал як за кількістю, так і за розмірами в банкірських домах (банках)³³. У польській мові функціонував навіть вираз: „Заможний як бердичівський банкір” („Bogaty jak berduczowski bankier”³⁴). Бурний економічний розвиток міста, як торговельного центру, відбувався шаленими темпами і не втрачав своїх позицій у майбутні роки, коли зросли інші торгово-промислові осередки, серед яких Харків, Житомир, Київ і, особливо, Одеса³⁵.

31 О.М. Донік, *Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.)*, „Український історичний журнал” 2006, № 3 (468) – Травень – червень, С. 26-27.

32 А.П. Субботин, *В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г.*, Вып. 2, Санкт-Петербург 1890, С. 113.

33 І.М. Бровер, *Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали*, Т. 1, Одеса 1931, С. 116.

34 *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*. W oparciu o dzieło S. Adalberga oprac. zespół red. pod kierunkiem J. Krzyżanowskiego, Т. 1, Warszawa 1969, С. 74-75.

35 О.М. Донік, *Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.)*, „Український історичний журнал” 2006, № 3 (468). Травень – червень, С. 16-41; О.І. Гуржій, *Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861р)*, Київ 1962, С. 135-136, 143.

Крім знаменитих літніх ярмарок, знаковим місцем бердичівського простору був Марійський костюл Кармелітського монастиря (1634 р.) – шедевр українського барокового стилю XVI – XVIII століть, у якому зберігався святий образ Бердичівської Божої матері – Kresowa Hetmanka (коронований 16 липня 1756 р.³⁶) – заступниця на дорогу, на щастя, на оборону, яка на Правобережжі цінувалася дуже високо³⁷. Формуванню міфу Бердичева сприяла потужна робота найбільшої друкарні Правобережжя – Drukarnia WW. O O. Karmelitów Bosych Fortecy Najświetszej Maryi Panny; (1760–1840 pp.), вплив якої на цивілізаційний простір мав не тільки загальноукраїнське значення, але й грав провідну роль у всьому католицькому світі. Про унікальність монастирської бібліотеки свідчать, зокрема, знайдені тут А. Галензовським *Записки яничара*³⁸.

Впливовими науковими та освітянськими центрами міста були школа босих кармелітів, де, зокрема, вчилися майбутні письменники Г. Ржевуський та Ф.Г. Духінський, та школа Волсея, де студіювався М. Чайковський. З кінця XVIII ст. в Бердичеві вирувало артистичне життя: до 16 липня 1756 р. відносяться перші відомості про театралізовані урочистості в Бердичівському костюлі босих кармелітів на честь коронації чудотворного образу Бердичівської Божої матері.

У XIX столітті Бердичів у Європі вже мав строкату славу „міста чудес”. „Столиця польських євреїв” – писав А. Єловицький³⁹. „Знаменита та багата столиця польських євреїв” – підсилює Ф. Ковальський⁴⁰. „Торгівельний Єрусалим Русі” – згадував М. Чайковський⁴¹. Польська мова фіксує: „Koniarz jak berdyczowscy żydzi” або „Rejwach,

36 Bolesław z Ukrainy [J.B. Liwski], Kościół berdycypwski OO. Karmelitów, „Tygodnik Piustrowany” 1861, №115, С. 218 [Йосип Ванат], *Санктюарій Матері Божої Шкаплерної Бердичеві*, Краків 1998, С. 28.

37 M. Grabowski, *Stanica Hulajpolska*, Т. 4, Wilno 1841, С. 52.

38 *Записки яничара написани Константином Михайловичем из Островицм*. Введение, перевод и комментарии А.И. Рогова. Сер. „Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы”, Москва 1978, С. 5.

39 A. Jelowicki, *Moje wspomnienia. Oprac. i przypisy A. Jastrzębski*, Warszawa 1970, С. 140.

40 Ф. Ковальський, *Бердичівський ярмарок*. Переклад П. Білоуса, „Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем”, № 13, Житомир 2005, С.162

41 Цит. за: J. Chudzikowska, *Dziwne tycie Sadyka Passy. O Michale Czajkowskim*, Warszawa 1971, С. 22.

akby rabin berdyczowski zajechał”, чи „Targuje się jak przekupka berdyczowska”⁴². Навколо Бердичева завжди зароджувалися, множилися, поширювалися численні легенди, міфи, чутки, чудесні неймовірні розповіді⁴³. Ім'я бердичівського фінансового короля Гальперіна потрапляє навіть у твори О. де Бальзака⁴⁴. Місто примхливо об'єднувало в собі дві могутні культури: польську і єврейську, католицьку та іудейську. Бердичів був осередком східноєвропейської торгівлі, а разом з нею – різноманітних примхливих європейських впливів. „Нам хотілось з'їздити у Бердичів – говорить один з доповідачів Товариства історії і старожитностей – місце в тутешній стороні видатне завдяки його ярмарку, монастирю та торгівлі: це польський Париж. Якщо молодий чоловік не був у Бердичеві, то він сто відсотків у великому світі втрачає”⁴⁵.

Серед вагомих факторів, що сприяли утворенню урбаністичного міфу, крім, природно, економічного, стало формування саме в Бердичеві та просування звідси громадської течії, що отримала назву балагульщина⁴⁶. Бердичівські балагули – це епатажна поведінка шляхетської молоді середнього достатку, яка сформувалась у повітовому місті в середині тридцятих років XIX століття, а вже до середини сорокових років охопила всю Правобережну Україну. Ватажком

42 *Nowa księga przysłów, dz. cyt., T. 1, С. 74-75.*

43 М. Чайковський у гавенді *Старо-Київни*. 1809 пише навіть про те, що під час бердичівського ярмарку можна було купити зброю для повстанського загону: М. Czajkowski, *Pisma*, Т. 3 *Powieści kozackie. Gawędy*, Lipsk 1863, С. 141.

44 H. Balzac, *Podróż do Polski*. Przeł. i wstępem opatrzył T. Żeleński, Warszawa [1931], с.42, 44.

45 *Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете*. Повременное издание под заведыванием О.М. Бодянского, Кн. 3, Москва 1869, С. 252.

46 Слово балагула (bałaguła) походить від ідиш *balagulet* – „власник возу, підводи”, має декілька значень: 1) назва дорожньої підводи, на якій їздили євреї; 2) єврей кучер, візник; 3) у південно-західному краї: народник з польських поміщиків 1830–1850 pp.: *Словник української мови*. Упорядк. Б.Д. Грінченко, Т. 1, Київ 1907, С. 23; див. також: *Етимологічний словник української мови: У 7 т.*, Т. 1, Київ 1982, С. 123; „№ „Na Wołyniu zaś i Podolu bałaguła to rozklekotany wózek żydowski; [...] swoisty ruch wśród młodzieży szlacheckiej na terenie Ukrainy, Podola i Wołynia; [...] Centrum jej stanowił Berdyczów z okolicą” (I. Seńkiw, Balaguli, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1936, №46, С. 474-475).

балагулів вважався Антоній Шашкевич – досить талановитий співак і поет-аматор⁴⁷.

Балагули одягались у стилі бердичівських єврейських кучерів, наслідували манери князя Юзефа Понятовського, його легендарну поведінку й розваги у своїх маєтках у 1779 – 1805 рр. Епатажна поведінка балагулів характеризувалась демонстративною неповагою до освіти відмовою від громадської діяльності, порушенням етичних норм й традиційних пристойностей. Заохочувалась груба демонстрація фізичної сили перед іншими людьми. Серед провідних забав балагулів були полювання на вовків „сам на сам”, скачки в оголеному вигляді на конях, організація на козацький манер „степних банкетів”⁴⁸. Знамениті Бердичівські ярмарки завжди супроводжувались гучними витівками балагулів, балами та картярськими іграми. Резонанс бердичівської балагульщини в Україні був дуже потужним. Це знайшло свої емоційні рецепції в тогочасній мемуаристичній літературі. Варто лише згадати *Спогади. Мемуари* про бердичівський ярмарок Францишка Ковальського, *Мемуари* Т. Бобровського, нариси *Бердичівські ярмарки* Теофіла Букара, роман *Kollokacja* Юзефа Коженювського, *Балагули. Декілька рис із сучасного життя. В'їзд до Бердичева* Юзефа Дзежковського або

47 S. Buszczyński [wyd.], *Pieśni Antoniego Staszkiewicza*, Kraków 1890; В. Гнатюк, *Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения*. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук, Саратов 1937, С. 574 (машинопис); *Українською музою натхненні. Польські поети, які писали українською мовою*, Київ 1971, С. 67-79; Р.Ф. Кирчів, *Український фольклор у польській літературі. Період романтизму*, Київ 1971. С. 200-204.

48 Див.: Т.Т. Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu*. Oprac., wstęp i przypisy S. Kieniewicz, Warszawa 1979, т. 1, С. 91-97; J. Dunin-Karwicki, *Ze starego autoramentu*, Warszawa 1899, С. 235-236; J. Dzierzkowski, *Balaguly. Kilka rysów zżycia dzisiejszego. Wjazd do Berdyczowa, „Dziennik Mód Paryskich” 1842, N- 4*; E. Czaplejewicz, *Kresowe balaguly, „Przegląd Humanistyczny” 1992, № 1, С. 43-58*; Н. Улашын, *Kontrakty Kijowskie. Szkis historyczno-obyczajowy. 1798-1898*, Petersburg 1900, С. 60; І. Франко, *„Король балагулів” Антін Шашкевич і його українські вірші*, „Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка”, т. 57, Львів 1904, С. 1-34; W. Lipiński, *Szlachta na Ukrainie*, Kraków 1909, С. 63; В.Я. Гнатюк, *Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина)*, Ювілейний збірник на честь М. Грушевського. Наук. зб. Всеукраїнської Академії наук, Кн. 11, Київ 1928, С. 272-289; С. Єфремов, *Історія українського письменства*, Київ 1995, С. 317; В.О. Єршов, *Чуднівський з'їзд польських письменників. До історії організації і розпаду Волинсько-Литовської котерії*, [в:] *Українська національна ідея: історія і сучасність*. Наук. збірник відп. ред. М.Ю. Костриця, Житомир 1997, С. 90.

А. Filipowicza (Г. Олізар) *Змішування понять Яроша Бейли* etc. Острій критиці бердичівське балагульство було піддане в комедії К. Гейнча *Тогочасна молодь*. Збереглась навіть літературна легенда про те, як цей твір був сприйнятий бердичівськими балагулами: вони пообстригали собі вуса й бороди та послали в подарунок авторові. Але К. Гейнч не був здивований „увагою” і набив цим волоссям подушку, зробив на ній відповідний напис, очевидно „балагули” і призначив її для свого собаки⁴⁹.

Протягом усього ХІХ століття місто знаходилося у вирі суспільно-політичного життя. Мабуть, не випадково саме у Бердичеві в 1820 р. було організовано орден тамплієрів, діяльність якого поширювалась на Волинь, Київщину та Поділля⁵⁰. Тут у січні 1825 р. відбувались контакти Південного товариства декабристів з Польським таємним патріотичним товариством. Відвідати Бердичів мріяв О.С. Грибоєдов⁵¹, але до цього часу невідомо, відбулась ця подорож, чи ні. 7 травня 1863 року в Бердичеві було організовано повстанський загін з декількох сотень добровольців під командуванням вісімдесятирічного Платона Крижанівського⁵². До повстанців приєднався загін з семидесяти озброєних кіннотників, яких привели Владислав Падлевський та Леон Чеконський. У подальшому В. Падлевського було заарештовано і о листопада 1863 р. розстріляно в Києві⁵³.

Про патріотичне піднесення, викликане співом патріотичного гімну А. Фелінського в бердичівському костьолі, розповідає Є. Івановський:

49 П. Абрамович, В. Гнатюк, *Ще про Гейнча (Гінча). Бібліо- та біографічні нотатки. За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ-ХХ століть*, т. 25, Кн. 2, Київ 1928, С. 99.

50 J. Chudzikowska, *Dziwne życie Sadyka Paszy. O Michale Czajkowskim*, Warszawa 1971, С.38-39; А. Wroński, *Powstanie listopadowe na Wołyniu i Ukrainie*, Warszawa 1993, С. 14-16; В.В. Павлюк, *Польський визвольний рух кінця ХVІІІ - першої третини ХІХ ст. Історія міст і сіл Великої Волині*. Наук. зб. за ред. М.Ю. Костриця, Житомир 2002, С. 230.

51 А.С. Грибоєдов, письмо В.Ф. Одоевському от 10 июня 1825 г. из Киева. (А.С. Грибоєдов, *Сочинения*, Москва 1956, С. 587); М.В. Нечкина, *А.С. Грибоєдов и декабристы*, Москва 1951, С. 466; М. Живов, *Адам Мицкевич. Жизнь и творчество*, Москва 1956. С. 141.

52 Т. Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego*. Oprac., wstęp i przypisy S. Kieniewicz, Warszawa 1979, т. 2, С. 485- 486, 502.

53 W. Gunther, *Ojciec i syn*, „Pamiętnik Kijowski”, т. 2, Londyn 1963, С. 67-68.

У давніх польських провінціях було набагато суворіше просування [російського – В.С.] уряду, ніж у Королівстві польському; тому публічний спів у Бердичеві „*Boże, coś Polskę*” був дивовижним, надто неосяжним, щоб у це повірити. Народна польська пісня, проспівана в бердичівському костьолі, справила невимовне враження; від розділів краю це був перший польський, такий сміливий і очевидний виступ. У перший раз тоді я почув цю пісню, і сміло та голосно виголошував ім'я – Польща перед російським урядом, який панував з таким жахом і залякуванням, ще й примушував до мовчання”⁵⁴.

З Бердичевом пов'язані життя та творчість багатьох провідних літераторів України XVII- XVIII ст., серед яких мемуарист, поет та перекладач К.С. Завіша (1666-1721); історик, драматург, перекладач, проповідник Ю.А. Залуський (1702-1774); київський єпископ, письменник К.І. Солтик (1715-1788), крім інших праць, автор *Aniola zobronną ręką to jest prześwieanego Województwa Kijowskiego wprowadzającego korony od Ojca św. Benedykta xiv... na ukoronowanie obrazu Najśw. Panny Marii do kościoła OO. Karmelitów Bosych konwentu berdyatpowskiego* (б.м.в., 1752). Г.А. Каспарович (1717–1785) присвятив кармелітському монастирю декілька книг, серед яких *Korona dwunastą gwiazdami ozdobiona w cudownym jej obranie Berdyatpowskim u WW. OO. Karmelitów Bosych...* (Berdyczów 1768), *Obóz uszykowany wojsk niebieskich, Najjaśniejszej Królowy Nieba i Ziemi przy cudownym i ukoronowanym obrazie jej w fortecy Berdyczowskiej...* (Berdyczów, 1769), *Monarchini Nieba i Ziemi Najświętsza Maria Panna w cudownym i ukoronowanym obrazie w fortecy Berdyczowskiej...* (Berdyczów 1769). Тут служили історик, викладач теології та філософії Г. Тжешневський (друга половина XVIII ст.), автор знакового дослідження історії та чудес чудотворного образу Бердичівської Божої матері⁵⁵ *Ozdoba i obrona ukraińskich krajów, przecudowna w berdyczowskim obrazie Maria watykańskimi koronami od Benedykta xiv papieża z pobożnej hojności własnym jego kosztem sporządzonymi, przez ręce... Kajetana Ignacego Soltyka... na ten czas kijowskiego biskupa... w roku 1756, dnia 16 miesiąca lipca ukoronowana* (t. 1-2, Berdyczów 1767), відомий католицький письменник і релігійний діяч Б. Котфіцький (пом. 1781)⁵⁶,

54 E. Helenijusz [E. Iwanowski], *Wspomnienia lat minionych*, Kraków 1876, t. 2, С.510

55 Я. Ісаєвич, *Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми*, Львів 2002, С 349-350.

56 Див.: В. Єршов, „Золотий вік” друкарства у Бердичеві, „Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем”, № 1, Житомир 1997, С. 113-116.

письменник та перекладач на польську *Руської правди* та *Слово о полку Ігоревім*⁵⁷ І.Б. Раковецький (1783-1839).

У першій половині XIX століття для польськомовних мешканців Правобережжя Бердичів набуває сакрального значення. Сюди, як до Кастальського джерела, з'їжджаються письменники з усього краю. Т. Бобровський, Д.Ф. Борковський, Т. Букар, К. Гейнч, К. Глинський, М. Гославський, С. Гощинський, М. Грабовський, А.К. Гроза, С.В. Гроза, Ю. Дзежковський, М. Єзерський, Ф. Ковальський, Ю.І. Крашевський, Ю. Коженевський, А. Креховецький, А. Мальчевський, А. Марцінковський, Я. Потоцький, Адам Пług, Г. Пузиніна з Гюнте-рив, А.В. Ржевуський, Г. Ржевуський, Г. Олізар, Т.А. Олізаровський, С. Осташевський, А. Пжездецький, Вл. Словацький, Т. Падура, В.К. Ходзкевич, М. Чайковський та багато інших шукають тут спілкування та сюжетів для своїх творів, звіряють позиції й уточнюють погляди, узгоджують плани і намічають дії.

Бердичів став значущим містом у життєдіяльності О. де Бальзака. Шлях з Парижу до Верхівні тривав вісім днів. Пересівши в Бердичеві в єврейську будку, письменник добрався до Верхівні. Спогади про місто зберігає *Подорож до Польщі*⁵⁸. 14 березня 1850 р. у бердичівському костьолі св. Варвари відбулось вінчання О. де Бальзака та Е. Ганської⁵⁹. Єврейський Бердичів та „полохливого ізраеліта”⁶⁰ згадував професор Крістоф Дитріх Роммель, коли відвідав місто у 1812 р. під час подорожі до Харкова. Єврейська домінанта в супроводі міфу Бердичева – невід'ємна складова урбаністичного міфу.

Здається, що сама історія глузує з міста. Споконвічно і до 1844 р. Бердичів входив до складу Волинського воєводства/губернії, після цієї дати – підпорядкований Київській! Місто, що лежить у 40 км від Житомира, опиняється більш, ніж за півтори сотні кілометрів від Києва?!! Онуфріївську та Успенську ярмарки, які, власне, й зробили той самий легендарний Бердичів, у 1856 р. примусово переводять до

57 A. Obrebska-Jabłońska, *Wstęp, [w:] Sbw o wyprawie Igora. Przeł. J. Tuwim, wstęp i objaśnienia M. Jakóbiec*, Warszawa 1951, С. 73-74.

58 H. Balzac, *Podróż do Polski*. Przeł. i wstępem opatrzył T. Żeleński, Warszawa [1931], С. 39-48.

59 Л. Гроссман, *Бальзак в России*, „Литературное наследство”, т. 31–32, Москва 1937, С. 262, 300.

60 К.Д. Фон Роммель, *Спогади про моє життя та мій час*, Харків 2001, С. 104-105.

Кисва⁶¹... Як не дивно, але Бердичів так і не отримав Магдебурзьке право, хоча, мабуть, найбільш його заслуговував серед усіх населених пунктів Правобережжя! Навіть знамениті бердичівські видання кармелітської друкарні отримують згодом негативні оцінки:

Серед того політичного хаосу літератури майже не існувало; численні панегірики, привітальні вірші, переклади французьких морально-етичних романів, визначена частина творів пієтичних, це все становить зацікавленість для бібліографа – тогочасні видання в наших провінціях, які виходили в Бердичеві, Луцьку і, навіть, у Махновці, але жодна не становить цінності для потреб народу та цивілізації⁶².

Вже може здатися цілком закономірним, що саме під час онуфрієвського бердичівського ярмарку рознеслась звістка про лист від 21 лютого 1843 Р.М. Грабовського до Ю. Струтинського⁶³, ад'ютанту Подільського і Волинського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, що отримав в історії літератури назву „справа слов'янина“, і який став без-славним початком кінця петербурзької котерії.

Мабуть, не випадково, що до цього часу невідомо, де ж народився Юзеф Теодор Конрад Коженювський, у майбутньому – видатний англійський письменник Джозеф Конрад. Серед можливих місць його народження називають Бердичів⁶⁴, а також с. Терехове Бердичівського району та Житомир⁶⁵. Цікаво, що власне рецепції костюлу Босих бернардинів чи кармелітської школи у польськомовній мемуаристичній літературі вкрай раптові і нечисленні. Тепер вже не дивує, що знаменитий образ Бердичівської Божої матері коронували тричі!

61 Л. И. Похилевич, *Сказання о населенных местностях Киевской губернии*, Біла Церква 2005, С. 206.

62 *Pamiętniki dr. E.M. GaUego (1816-1893)*, „Przegląd Naukowy” 1913, t.12, № 8, С. 182.

63 Оригінал не зберігся, лист надруковано: „Demokrata Polski” Paryż 1843, С. 130-132; Т. Wiśniowski, *Panslawizm czyli wszechsłowiańszczyzna*, „Pamiętnik Towarzystwa Demokratycznego”, t. 3, Paryż 1843, С. 197-205; S. Chołoniewski, *Obrazy z galerji życia mojego*, Lwów 1890, С. 156-169; M. Rolle, *Żywot polityczny M. Grabowskiego*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” (Lwów) 1908, С. 699-709; In illo tempore, Brody 1914, С. 141-154.

64 І. М. Лозинський, *Конрад Джозеф*, [в:] *Українська літературна енциклопедія*, т. 2, Київ 1990, С. 556; *The Cambridge Biographical Encyclopedia*, Cambridge 1994, С. 228.

65 Д.М. Урнов, *Джозеф Конрад*, Москва 1977. С. 8; Z. Najder, *Życie Conrada-Korzeniowskiego*, Warszawa 1980, t. 1, С. 20–22; М.Ю. Костриця, *Постаті землі Бердичівської. Історико-краєзнавчі нариси*, т. 2, Житомир 2005, С. 77–85.

Складовою бердичівського міфу є непорядкованість, безпам'ятність і, нарешті, спонтанність та заплутаність. Невизначена приналежність міста, нелогічна адміністративна прив'язка, розмитість напрямку руху і простору, об'єкти якого в художніх творах кочують самі по собі, відсутність власної символіки - здається, все або служить для підсилення цього міфу, або підкоряється магії його сили. Карнавалізація Бердичева затьмарює все, що є його периферійним оточенням, рве всі зв'язки з навколишнім простором. Яскраво, об'ємно, колоритно ця бердичівська „плутанина” передана в записаній на початку XIX ст. З. Доленгою-Ходаковським пісеньці:

W Berdyczowie na jarmarku
Przedawali pannę w garku.
Za grosz wiele, za dwa mało,
Za trzy kupi pannę całą⁶⁶.

Дивлячись на поступ Бердичева, треба визнати, що цей міф живе своїм особливим життям, витісняючи на периферію все, що так чи інакше втручалось або могло втрутитись у його єство, міф поглинає і перемелює все, що потрапляє у коловорот його простору. Метафори „сврейська столиця” і „польський Париж” – шати, які репрезентують міфологічну екзотику найвідомішого й „найскандальнішого” міста Правобережної України.

„ Pisuj do mnie na Berdyczów ”, „Pisuj na Berdyczów”, „ Pisuj acrap na Berdyczów ”, „ Bywaj zdrowa i pisz do mnie na Berdyczów drobnymi literami ”, „Pisz na Berdyczów drobnym charakterem”⁶⁷ – одні з численних варіантів зафіксованої вперше ще в 1819 р – і досить поширеної до сьогодні польської поговорки, що вкарбована в художні тексти творів Ю. Словацького (*Beniowski*), Ю.І. Крашевського (*Ostrożnie z ogniem, Trapezologion*), Л. Штирмера (*Światła i cienie*) та багатьох інших. „Пиши на Бердичів” – вираз, що значить: все, справа закінчилась, пиши в нікуди, лист пропаде, не дійде, продовжувати робити справу не варто. „Pisuj do mnie na Berdyczów ” – кінець справі, кінець простору, далі нічого немає...

66 Z. Dołęga-Chodakowski, *Śpiewy sławiańskie pod strzechą wiejską zebrane*. Oprac. J. Maślanka, Warszawa 1973, С. 265.

67 Nowa księga przysłów, dz. cyt., t.1, С. 74-75.

Якщо умовно погодитись з тим, що класицистична європейська традиція „потребувала” палацу, готичний роман – напівзруйнованого монастиря чи замку, романтика – „обирала” грот, сільський краєвид або кладовище, то романтична література Правобережжя – волинські міста Овруч, Кременець та Бердичів, серед яких міф останнього був найпотужнішим. Освоєний простір польськокомовної літератури досить консервативно-тенденційний. Він містить мало рефлексій Київщини чи Поділля, ще менше – Королівства Польського, а також зовсім не має потреби в таких віддалених топосах, як, наприклад, петербурзький, московський, віленський чи варшавський.

Хронотоп правобережного письменства замкнутий сам на себе, самодостатній і самовизначений. У відображенні правобережного простору більше вбачається раціоналізм XVIII століття, ніж екзотичність романтизму XIX. З точки зору правобережного письменника, Волинь мала більше цивілізаційних переваг, перш за все своєю гармонічною та змістовною визначеністю. Тому реальний об'єкт волинського простору у мемуаристичній літературі досить швидко редукується до певної одиниці понятійної системи і, нарешті, набуває міфологічного значення. Так, міф Кременця уособлює освіченість і світськість Правобережжя з могутнім підтекстом як центр розуму. Міф Овруча – уособлення гармонії, порядку та зразок шляхетської культури: душа та серце правобережного поляка. Зовсім інша структура міфу Бердичева, який персоніфікує місто-бедлам, марнотратство, пусті розваги, метушню і розбещення: торгашівський та балагульський етикет.

Мудрий Кременець та метушливий Бердичів – два протилежні полюси настроїв Правобережжя з шляхетним серцем в Овручі. Це органічні складові узагальненого міфу життєздатного організму зі своїм репертуаром героїв, легендами, міфологемами, що в сукупності репрезентують величну й водночас локальну культуру Правобережжя.